

Bonde og borgerkrig

LOKALKONFLIKTER OG DE NORSKE INNBYRDESSTRIDENE

IAN PETER GROHSE

Historians have traditionally treated peasant unrest in late twelfth- and early thirteenth-century Norway as part of a wider challenge to royal authority, as kings struggled to suppress political adversaries and rival claimants to the throne. This article seeks to shed greater light on this assumed correlation by analysing changing patterns of peasant mobilization. To do so, it proposes a terminological distinction between ‘peasant resistance’ (bondemotstand), when peasants allied with kings in opposition to those kings’ adversaries, and ‘peasant uprising’ (bondeopprør), when peasants acted alone against an established royal authority. Through analysis of four conflicts (1183; 1200; 1213; 1217), it reveals a shift from the former to the latter, and concludes that the gradual cessation of succession struggles in the thirteenth century increasingly limited peasants ability to forge alliances against oppressive rulers. Although peasants were not entirely isolated, alliances with outside partners became a secondary recourse.

Innledning

Bønder og allmue blir da selvrådige og ulydige og akter lite på forbrytelser. De bøter få, skjønt mange blir begått. De holder ulovlig samvelde-ting, stoler på mengden sin og folketallet, og velger den veien som helst fører til skade (*Kongespeilet*, 102).

For forfatteren av *Kongespeilet*, et didaktisk og rojalistisk verk fra midten av 1200-tallet, var det en naturlig sammenheng mellom bondeuro og tronstridene mellom «småkongene som da har slitt sund riket» i tidligere tiår.¹ Det fantes visstnok en rekke eksempler på bønders «selvrådige og ulydige» oppførsel. Vinteren 1183 ble kong Sverre Sigurdssons sysselmenn i Sogn nådeløst drept av lokale bønder (*Sverris saga*, kap. 79). Scenen gjentok seg vinteren 1200, der en bondehær for rundt Viken og slo

¹ Kongespeilet, 100. For en analyse av Kongespeilets politiske ideologi, se Bagge 2000.

i hjel kongens embetsmenn hvor enn de oppholdt seg (ibid., kap. 162). Sommeren 1213 ble også kong Inge Bårdssons sysselmann drept av iltre bønder i Trøndelag (*Bøglunga søgur*, 125), og noen år senere, i 1217, ble baglernes sysselmann overfalt og drept ved et tingmøte i Follo (*Hákonar saga*, kap. 32). Slike tilfeller er nærmest ukjent fra tiårene rett før og etter den såkalte borgerkrigstiden (1130–1240),² og det er kanskje nærliggende å se dem i forbindelse med de pågående tronstridene som kjennetegnet perioden. Kongers konkurranser om herredømmer kan imidlertid overskygge mer umiddelbare motsetningsforhold og konfliktmønstre på lokalt nivå. I denne artikkelen vil jeg se nærmere på bondeuroens karakter og rolle i de norske borgerkrigene. Spørsmålet er hvordan konfliktene skal beskrives og tolkes, og om en differensiert terminologi kan kaste nytt lys over deres særegne og kontekstbetingede karakter.

I forhold til den omfattende forskningen om bondeuro i senmiddelalderen og tidlig nytid,³ er folkelige aksjoner og opprør sjeldent behandlet som et særskilt emne innenfor egne terminologiske og metodologiske rammer i studier av borgerkrigsperioden. Bønders økonomiske, rettslige og politiske stilling har riktignok vært et sentralt tema i forskning om perioden,⁴ men forskjellen ligger i den nøyere begrepsanalytiske tilnærmingen av forskning om senere perioder, hvor «bondeopprør» og «bondemotstand» behandles som ulike lovlige og ulovlige handlingsmønstre i tråd med gjeldende retts- og autoritetsoppfatninger. «Opprør» og «motstand» (samt «opp-

² For en oversikt over senere uroepisoder fra og med slutten av 1200-tallet, se Imsen 1990: 88–92.

³ Det finnes en rekke studier om norsk og nordisk bondeuro i senmiddelalderen og tidlig nytid. Se f.eks. Sandnes 1989; 1994; Imsen 1990; Njåstad 2003; 2006; Österberg 1979; Reinholdsson 1998; Cederholm 2008; Grohse 2017. Senmiddelalderen er fokuset i bidragene til Bøgh, Sørensen & Tvede-Jensen 1988 (unntatt Wählin, Holm og Würtz Sørensen, som også ser på 1200-tallet). Generelt om bondeuro i førmoderne Europa, se for eksempel Hilton 1973; Graus 1975; Berce 1987; Rösener 2003.

⁴ Om forholdet konge–bonde under borgerkrigene, se f.eks. Helle 1974: 39–41, 90–93, 97–101; Lunden 1976: 56–81; Holmsen 1977: 211–220; 225–227, 242–250; Bagge 1996: 44–46; 2005: 401–406; Orning 2008: 257–310. Bønders stilling endret seg i løpet av perioden. For marxistisk-materialistiske historikere som Bull d.e. (1969), Koht (1921) Schreiner (1936), var perioden preget av klassekamp mellom bønder på den ene siden og konger og aristokratiet (enten et gammelt eller et nytt) på den andre. Holmsen (1977: 188–189, 211–220) utdypet synet og hevdet at ressurskriser og økt økonomisk-sosial spenning mellom en jordeiende overklasse (lendmenn) og utarmede og en undertrykt jordleierende underklasse (bønder) var grunnen for konflikt på 1100-tallet (se f.eks. Helle 1974: 39–40; 1970: 16–21; Bagge 1986: 159–160; Orning 2014: 194–195). Ressurskrisen var ifølge Bagge (1986: 165, 176–179) årsaken for konflikt innen aristokratiet, men stridenes intensivering krevde økt materiell og militær ytelse fra bønder.

stand» og «reising») har løsere konnotasjoner i studier om borgerkrigstiden, og anvendes ofte vekselvis med både lokale konflikter mellom bønder og sysselmenn og rikspolitiske strider mellom konger og deres konkurrenter.⁵ Denne relativt usystematiske terminologien gjør det vanskelig å differensiere handlingsmotivene- og midlene til ulike samfunnsgrupper under ulike politiske forhold. Dette kan i sin tur videreføre det som Hans Jacob Orning (2014: 199–208) hevder er en misvisende oppfatning av datidens Norge som et «kriserammet samfunn».

Spørsmålet er om en omtolkning av «bondeopprør» og «bondemotstand» kan kaste nytt lys over bønders handlingsrom og -midler på den ene siden, og vekselvirkningen mellom lokale og rikspolitiske konflikter på den andre. Inspirasjon kan tas fra Peter Reinholdssons begrepsanalytiske studie av senmiddelalderens Sverige, hvor «resningar» og «uppror» skilles ad som særegne handlingsmønstre under ulike politiske og statsideologiske forhold. Det som tradisjonelt omtales som «bondeopprør», det vil si «större våldsamma konflikter, i första hand riktads mot kungamakten», på 1400- og tidlig 1500-tallet, bør ifølge Reinholdsson heller tolkes som bønders legitime deltakelse i aristokratiske «reisinger», det vil si «ett fientligt och potentiellt våldsinriktat förhållande inträtt mellan minst två parter, där åtminstone en av dem utgjordes av någon form av kollektiv», i perioder med svak sentralmakt (Reinholdsson 1998: 261, 259). Det var ikke før «en ny form av statsmakt, den absoluta» tok form under Gustav Vasa at bønder først «göra uppror» (ibid.: 262–263). Han aksentuerer dermed bønders endrede stilling og handlingsrom utenfor og innenfor sentralmaktens (kongemaktens) velde.

⁵ Eks. «opprør» (eks. Koht 1926: 14; Steinnes 1933: 117; Helle 1974: 39, 40, 72, 100–101, 112, 231; Lunden 1976: 177; Moseng et al. 1999: 124; Bagge, 2005: 389, 398, 399, 403–406, 409–410), «reising» (eks. Koht 1926: 12, 16; Moseng et al. 1999: 120), «motstand» eller «bondemotstand» (eks. Koht 1926: 16–17; Steinnes 1933: 177; Helle 1974: 40, 55; Bagge 2005: 385; Orning 2008 [resistance]: 259, 288, 289, 290 n. 167, 292, 298); «uro (riots)» (Lunden 1983: 207). Begrepene brukes også for å beskrive dannelsen av militære faksjoner hvis mål var politisk å fremme nye kongsemner (eks. Holmsen 1977: 228–250; Helle 1974: 39, 100–101, 112; Moseng et al. 1999: 122, 124). I *Norge blir en stat* skriver f.eks. Helle (1974: 39) at Sverre gjorde «opprør» mot Magnus' kongedømme på 1170-tallet, og senere i det samme verket bemerker han (ibid.: 231) at Frostatingsloven hjemlet bønders «opprør» mot konger som bruker vold mot en mann. Også i Aschehougs *Norsk historie I* (Moseng et al. 1999: 123–124) sies tidsrommet c.1210–1227 å ha vært kjennetegnet av «lokale opprør mot systemannsveldet» og videre at ribbungene, en militærgruppering som fremmet sine egne kongsemner, var «den siste av disse opprørsflokkene».

Fra et lignende ståsted er målet i det følgende å tydeliggjøre forskjellen mellom «bondemotstand» og «bondeopprør» under de norske borgerkrigene.⁶ Avgjørende i denne sammenhengen er bønders evne til å forme eller aktivere allianser for å fremme sine interesser. «Bondemotstand» skal forstås her som et ledd i rikspolitiske konflikter, der bønder spiller en aktiv rolle som støttespillere eller antagonister for konger som kjempet om herredømme over gjeldende område. Som del av en kamp om politisk kontroll og autoritet artet bondemotstand seg som et lokalt bolverk mot politiske fiender og okkupanter. «Bondeopprør» anvendes derimot til relativt begrensede konflikter, hvor bønder handlet selvstendig mot en etablert øvrighetsinstans og uten medhold fra eksterne alliansepartnere. Som en intern kamp for et rettfærdig styre artet bondeopprør seg som et selvforsvar mot vanstyre. Diskusjonen her er tredelt. Jeg begynner med en redegjørelse av de fire ovennevnte konfliktene (1183, 1200, 1213, 1217) samt deres mest påfallende likheter og ulikheter. Deretter skal jeg drøfte konseptene bondemotstand og bondeopprør, for så, i den avsluttende analysen, å se nærmere på konflikttilfellene i deres respektive politiske kontekster.

Konfliktene

De utvalgte tilfellene gir innsikt i de skiftende forholdene for lokalforvaltning, maktutøvelse og opposisjon under de norske borgerkrigene.⁷ De første fra 1183 og 1200 stammer fra tidsrommets mest intensive konfliktfase (ca. 1160–1208), preget av langvarige og blodige kamper mellom relativt slagkraftige konger, mens de senere stammer fra en avkjølingsfase (ca. 1208–1227), kjennetegnet av kortvarige strider mellom konger og marginale grupper (Bagge 1986: 158; 1999: 304).

Voldsepisodene i 1183 og 1200 oppstod direkte i kjølvannet av kong Sverres og birkebeinernes militærobring og besettelse av områder som tidligere lå under hans motstandere: kong Magnus og heklungene i Hordaland og Rogaland (1182/83) og baglerne i Viken (1199/1200). I begge tilfeller erstattet Sverre sine rivalers lokalforvaltere med egne sysselmenn som la tunge byrder på de erobrede befolkningene. I 1183 krevde sysselmennene utredsel for julegjestebud i Kaupang og utløste raseri blant bymenn og bønder, som overfalt og drepte sysselmennene og deres sveiter (*Sverris*

⁶ I motsetning til Reinholdssons analyse, som bygger på datidens kildeterminologi, sikter diskusjonen her å drøfte begrepenes nytte som analytiske redskap, se under.

⁷ Det finnes andre konflikter som ikke skal behandles her. Det gjelder f.eks. konflikten mellom Trond bonde og baglernes sysselman, Jon Drotning, i 1206 (*Bøglunga søgur*, 49–50), se Bagge 2005: 402. At den ikke behandles her, skyldes at konflikten hadde en privat karakter. Også ribbungerreisningen, som begynte med angrepet på sysselmannen Ivar Utvik i Oslo vinteren 1219/20 (*Hákonar saga*, kap. 57–58), skal ikke behandles siden bøndenes forhold til sysselmannen er uklart.

saga, kap. 79). Også i 1200 klaget bønder over urettferdig oppebørsel, derunder bøter for vikværingenes angivelige «landsforræderi» (*land-radð*) (ibid., kap. 160). Kravene var til «mange menns mén» (*margs manz mein*) og forårsaket «stor knurring» (*mikinn kur*) hos bøndene, som stevnet og ifølge sagaen «gjorde svikråd imot kongen ... for de skattenes skyld, som kongen hadde lagt på dem».⁸ Vikværingene, som hadde tilslutning fra Svinesund til Vestfold, drepte sysselmennene og førte et stort, men mislykket felttog mot Sverre, birkebeinere og bymenn i Oslo (ibid., kap. 162–165).

Konfliktene i 1213 og 1217 oppstod etter at tentative våpenhviler mellom birkebeinerne og baglerne gjorde slutt på den nærmest konstante krigføringen som preget de forrige tiårene. Uroen i Trøndelag i 1213 begynte under en «*dyr Tid*», det vil si en kriseperiode i jordbruket (*Boglunga søgur*, 125). Kong Inge Bårdssons sysselmenn klaget ofte over at trønderne nektet å betale skatter, og ved kongens beordring ble bøndene stevnet til ting for å forhandle i tvisten. Da disse møtte opp bevæpnet og avsto forhandlinger, prøvde en av sysselmennene å drive samlingen tilbake med vold. Aksjonistene stormet frem mot kongen, som først trakk seg for å unngå strid med «*sine egne Bønder*», for så å snu i motangrep og slå tilbake bondehæren (ibid.).⁹ Også sysselmansdrapet i Follo i 1217 oppstod i en av tronstridenes dvaleperioder, der en fredsavtale med birkebeinerne fastsatte grensene for baglernes kontroll over deres del av Opplandene og Viken. Etter at baglerne innsatte Ragnvald Hallkjelsson, som tidligere holdt syssel på Romerike, i det nærliggende Follo, hørte fullungene rykter om at Ragnvald styrte «hardt i sysselen, han trengte også meget til, for han hadde en stor sveit».¹⁰ Bøndene ble etter hvert enige om å overfalle og drepe ham ved et tingmøte.

Det finnes påfallende likheter mellom de fire konfliktene. Vold i hvert tilfelle var rettet i første rekke mot én eller flere sysselmenn, som i løpet av borgerkrigstiden ble vesentlige ledd i kongers kontroll over innkreving av bondesamfunnets ressurser (se f.eks. Helle 1974: 75–77, 206–207; Bagge 1986: 168–179). Videre mobiliserte bønder seg først som et svar på sysselmannens eksessive krav på inntekt eller en annen form for vanstyre. Kontroversene oppstod imidlertid under svært ulike politiske forhold: de tidligere under eller direkte etter kriger mellom konkurrerende

⁸ *Sverris saga*, kap. 162: *gerðu svicræði við konung ... firi þær alogur er konungur hafði gort við þa*.

⁹ Kong Inge reagerte etter oppmuntring fra sin halvbror, Skule Bårdsson. Lunden (1976: 170) fremstiller Skules rolle som paradoksal siden hans forfar, Einar Tambarskjelve, «brakte de første rikskongenes pretensjoner til fall» og tydet på «det store tidsskiftet», der en stilling i kongens forvaltning telte mer enn forankring i bondesamfunnet, og var tegn på «en noenlunde stabil statsdannelse».

¹⁰ *Hákonar saga*, kap. 32: *hardur j syslunne / þursti hann og mikils við / þuiat hann hafði sveit mickla*.

konger, og de senere i relativt fredelige perioder i kjølvannet av overenskomster mellom konkurrenter. Spørsmålet som stilles i de følgende delene, er hva kontekstendringene hadde å si for bønders handlingsrom og -midler, og om en differensiert terminologi kan hjelpe til med å fange opp disse endringene.

Bondeopprør og bondemotstand

Historikere har beskrevet de behandlede tilfellene både som «bondeopprør» og som uttrykk for politisk «motstand», uten å differensiere begrepene nærmere.¹¹ Det første brukes ofte – men ikke utelukkende – for å beskrive strider av en økonomisk-sosial karakter. Bagge (1986: 177) hevder for eksempel at kong Sverres skattekrav i 1183 og 1200 «har vakt protester og gir eksempler på bondeopprør».¹² Også Lunden (1983: 206) kalte disse, samt de senere konfliktene i 1213 og 1217, for «skatteopprør» som oppstod etter «etableringa av kongsskattene som årlege rutineytningar» (jf. Steinnes 1933: 117). Men Lunden tolket voldsepisodene annerledes fra et rikspolitisk perspektiv. I sitt standardverk *Norge under Sverreätten* (1977: 28–29, 68) fremstilte han konfliktene i 1183 og 1200 i lys av sogndølenes og vikkværingenes allianser med Sverres motstandere, og talte om bønders «motstand» mot en fiendtligsinnnet og, fra bønders perspektiv, illegitimt konge.¹³ Også Helle (1974: 41) konstaterte at «[d]en kongelige maktøkning møter motstand i landsdeler og i samfunnslag som ikke føler seg som bærere av rikspolitikken, og bidrar dermed i første omgang til å skjerpe innbyrdesstriden».

Det taler for seg selv at bønder reagerte negativt på undertrykkende og griske konger og ombudsmenn, men som Reinholdsson (1998) påpeker i sitt svenske tilfelle, var deres strategier for å motvirke vanstyre eller fremme sine interesser alltid kontekstbetinget. Etter min oppfatning kan to utviklinger sies å ha endret kontekstene for bondeuro og aksjoner under de norske borgerkrigene. Den første er at handlingsrommet og behovet for alliansebygging endret seg i tråd med tronstridenes intensitet. Intensiv krigføring på slutten av 1100- og tidlig 1200-tallet utsatte bønder for hyppig erobring og undertrykkelse. Nylig erobrede områder ble pålagt spesielt tunge skatter, plikter og bøter for å forsyne kongers ambulerende hærer, mens andre som allerede hadde underkastet seg erobrerarmakten, ble forholdsvis skånet. Spesielt kong Sverre,

¹¹ Op sit. n 5; Bagge 1986: 173, 177–178; Würtz Sørensen 1988: 34; Lunden 1983: 206; idem 1976: 28–29.

¹² I diskusjon av den trønderske «motstandsretten» snakker Bagge (2005) om «opprør» som en reaksjon på vanstyre og et legitimt handlingsmiddel mot øvrigheten. Det handlet om en kamp innenfor det som i utgangspunktet var et funksjonelt forhold (jf. Helle 1974: 231).

¹³ Lunden (1976: 28–29) anvender «motstand» her for å tegne både en kamp mot vanstyre og en strategi for å sikre fred ved å «slå ned rivaliserende fredsforstyrreere».

som Lunden (1976: 67) kalte for en «krigsentreprenør i den helt store stil», praktiserte denne taktikken. Ved å erobre og eksploatere Vestlandet og Østlandet («periferien») og innkreve tunge leidang og bøter fra regionenes bønder, var det dermed mulig å lette skattebyrden i Trøndelag («sentrum») uten å gå tom for krigsessensielle ressurser.¹⁴

Krigsforløpet hadde altså mye å si for bøndenes økonomiske forhold, og det er nærliggende å tro at de derfor hadde en pragmatisk interesse i tronstridenes utfall. Bønder smidde allianser med noen konger for å forsvare seg mot andre, og selv om deres motiver i første rekke var pragmatiske og egennyttige, ga de slagkraft til kongers innbyrdes konkurranser. Under baglerkrigene (1196–1208) ble landet delt i tydeligere allianseblokker (Sverre og birkebeinerne nordenfjells og baglerne sønnenfjells), hvor bønder støttet bestemte konger med materielle og militære ressurser til gjengjeld for visse innrømmelser og medhold i bøndenes kamp mot det som de betraktet som okkuperanter (Bagge 1986: 189). Bagge (ibid.) hevder at det ideologiske båndet mellom bønder og deres kongelige alliansepartnere også forsterket seg på denne tiden, mens Lunden (1976: 81, 138) og Orning (2008: 271–273, 302) mener at støtten til én konge mot en annen stort sett handlet om et valg mellom to onder.¹⁵

Konkurransen mellom konger avtok etter 1208, da en våpenhvile mellom baglerne og birkebeinere ved Kvitsøy etablerte en mer formell riksdeling.¹⁶ Historikere

¹⁴ Ibid.: 66; Helle 1974: 81–83; Bagge 1986: 189; Orning 2008: 258–260, 298. Den territorielle dimensjon av borgerkrigene ble artikulert i Bull d.e. (1969), som mente at motsetningsforhold mellom landsdeler var en forutsetning for konflikt. Koht (1921: 111–113) mente at kong Sverre hadde mest oppslutning hos selveiende bønder i Trøndelag, noe som Lunden (1976: 53) argumenterte mot ved å påpeke at disse hadde relativt lite jordegods. Grunnteorien om regionale motsetninger ble argumentert mot eller nyansert i Paasche 1969a: 58; Helle 1974: 40; Bagge 1986: 160–162; idem 1999: 309–310, hvor forskjeller tolkes snarere som en følge av innbyrdeskrigene. Orning (2008: 259) velger «periferi» for å unngå bruk av faste distrikter. Lunden (1976: 66) påpeker at Sverre møtte motstand i Trøndelag i sin tidlige regjering, og endringen kom først etter kongens seier ved Kalvskinnet, jf. Orning 2008: 305. Hans bevisste behandling av trønderne kan ses f.eks. i 1183, da han flyttet hærmennene sine østover med forklaringen at «her nå er sult og nød, som er ventelig når så stor en hær måtte fødes i én fjord [Trondheimsfjorden] i to vintre» (*her er nu sulltr oc seyra sem van er at. þar sem sva mikill her hefir fæz i einum firði .ii. vetr*) (*Sverris saga*, kap. 73). Også i 1200-konflikten, der vikværingene ble belastet med leidangsskatter, fikk trønderne tillatelse til å dra hjem (ibid., kap. 162). Derimot tok Sverre «alle skylder og utredslar og alt det han kunne kreve av bøndene» (*alt scylldir oc utlegðir. oc allt þat er hann kunni beiðaz af buondum*) i Viken i 1180 (ibid., kap. 51). Se Orning 2008: 275–276, 288–289, 306.

¹⁵ Orning understreker at de «sterkeste» kongene vant midlertidig, men motvillig tilslutning hos bønder.

¹⁶ Lunden (1976: 163) kalte forliket for et «tidsskifte» som «danner omsider det mønstret

har vært tilbøyelige til å tolke dette som en positiv utvikling: færre kriger betød færre erobringer og tilbaketrekninger, og til og med Lunden (1976: 81), som mente at den politiske utviklingen på 1200-tallet gikk på bekostning av bønder i økonomisk forstand, hevdet at krigstrøtthet ga folket «grunn til inderlig å ønske fred».¹⁷ Men fredens medalje hadde også en bakside for bøndene. Færre kriger var et steg mot en sterkere monarkisk stat, hvor bønder ble underkastet bare én konge over et lengre tidsrom, og forholdet mellom partene gradvis ble internalisert. Deres handlingsrom i konflikttilfeller ble dermed begrenset siden de i økende grad manglet alternativer til den rådende makten og dens forvaltning.

Den andre utviklingen som endret konteksten for bondeuro og -opprør, var statsmaktens vekst og utbyggingen av lokalforvaltningen. Våpenhvilen fra 1208 banet vei for en viss indre maktkonsolidering og utviklingen av mer eller mindre regionalavgrensede «stater», altså «felles politisk-administrative organisasjoner», i birkebeinernes og baglernes respektive styringsområder.¹⁸ Sysselmannsombudet, som tidligere fungerte som del av kongers okkupasjonsstyrker under de meste intensive tronstridene, var for bønder et umiddelbart uttrykk for kongers øvrighet og styringsmyndighet.¹⁹ For Lunden (1976: 413–420; 1983: 205–206) var ombudet hjørnesteinen

---

som gav grunnlaget for den stabile, fredelige middelalderstaten i tiden som fulgte». Helle (1974: 97) talte om en «fredelig sameksistens mellom det trøndersk-vestlandske birkebeinerriket og det østlandske baglerriket» etter 1208. Jf. Bagge 1986: 189–190.

¹⁷ Freden skyldes også kirkens medvirkning: «Kirkens menn tolker og bærer fram fredslengselen i bondesamfunnet» (Helle 1974: 96). Jf. idem 1995: 70; Bagge 2015: 96, 98–104. Orning (2014; 2015) har imidlertid utfordret den påståtte kontrasten mellom det ufredelige (før c. 1200) og fredelige (på 1200-tallet) samfunnet, og mener at «ufred» er et anakronistisk topos.

¹⁸ Helle 2009: 598. Statsbegrepet er visstnok svært omdiskutert. Helles *Norge blir en stat 1130–1319* (1974) eksponerer det institusjonelle synet, og Bagges artikkel «Borgerkrig og statsutvikling i Norge i middelalderen» (1986) belyser sammenhengen mellom borgerkrigene og kongemaktens institusjonelle utvikling. Begge skisserer en stat med «kongen på toppen, og underordnet embetsaristokrati og faste, tvungne ytelser fra befolkningen i egenskap av kongens undersåtter» (Helle 2009: 598). Jf. Lunden 1976: 18, 163; Bagge 2010. Synspunktet forutsetter også territoriell konsolidering i tråd med Webers statsdefinisjon, nemlig «et menneskelig fellesskap som med suksess hevder enerett til legitim bruk av fysisk makt innenfor et gitt territorium» (Moseng et al. 1999: 166–169). Orning (1997; 2008; 2014) har kritisert stats-sentriske tilnærminger for teleologi og et for sterkt fokus på programmatisk kilder som ikke stemmer overens med reelle maktforhold. Når «stat» anvendes her, er det ikke i den weberianske tradisjonen som en politisk enhet hvor herskere krever undersåtters «absolutte» troskap i praksis, men snarere en politisk-territoriell enhet med kun ett øvrighetssystem, her kongen og dens ombudsmenn. Den avtalte riksdelingen fra 1208 er avgjørende for dannelsen av regionale (proto)stater, i motsetning til en norsk stat, en «organisasjon for norsk territorium» (Helle 2009: 598).

i en sterk, men undertrykkende høymiddelalderstat dominert av aristokratiet. Som ledd i en «extraction-coercion-cycle» utgjorde sysselmenn en profesjonell hærstyrke som brukte vold for å underkue bønder og utnytte deres ressurser til maktelitens fordel.²⁰ Derimot mener Jens Arup Seip (1969), Helle (1974: 33–34; 1970: 25) og Bagge (1986: 189–190; 2010: 371–377) at borgerkrigene munnet ut i et «funksjonelt forhold» som ideelt sett skånet bønder fra stadig undertrykkelse. Forklaringen kan ligge i det norske militærvesenet. Bagge (1986: 192) hevder at siden Norges fattigdom forhindret etableringen av et militærapparat basert på profesjonelle hærstyrker, forble konger avhengig av det tradisjonelle leidangsutbudet (bønders militærplikt) for å forsvare og opprettholde sitt herredømme. For å kunne sikre regulær overføring av militære og materielle ressurser og forhindre folkelig opposisjon var konger også nødt til å beskytte bønder fra sysselmenns overgrep og urimelige krav.²¹

Kongers og sysselmenns makt vis-à-vis bønder var altså betinget og begrenset, noe som kan ses i videreføringen av lovprinsipper som hjemlet bønders handling mot tyranner. *Frostatinglovens* såkalte motstandsbestemmelse, som gjaldt frem til kong Magnus Lagabøtes lovrevisjoner på 1270-tallet, ga bønder både rett og plikt til å motvirke kongen dersom han «gjør voldsbruk mot en annen» (*atför at ödrum gera*).²² Ved en slik maktovertredelse skulle bønder «skjære hærpil innom alle fylkene [...] fare etter og drepe ham» eller jage ham bort slik at «han aldri kommer til landet deretter».²³ Også etter motstandsbestemmelsens avskaffelse synes konger å ha vist en viss interesse i å forhindre vanstyre på lokalt nivå (Bagge 2010: 371).

¹⁹ Sysselmansordningen var trolig etablert allerede da Sverre kom til Norge (Paasche 1969b: 338–341). *Sverris saga* (kap. 1) forteller f.eks. om en sysselmann på Færøyene under Sverres oppvekst. Det er omdiskutert i hvor stor grad det representerte et nytt ombud (Schreiner 1936), og Krag (1982) mener at det videreførte det gamle årmannsombudet. Klart er det at de som ble sysselsatt under Sverre, primært kom fra kongens tilhengerkrets, og ikke gamle aristokratiske ætter, og var mer avhengige og lojale til kongen (Helle 1974: 76–77, 206–208; Bagge 1986: 169–173). Under de mest intensive tronstridene opptrådte sysselmenn som del av kongers okkupasjonsstyrke og hadde ansvar for innkrevingen av skatter og ytelser som kunne anvendes i pågående felttog (Helle 1974: 207; Bagge 1986: 176–179).

²⁰ Han videreførte Holmsens (1977: 252–261) teori om «redskapskongedømmet» (Moseng et al. 1999: 217).

²¹ Generelt om kontraktstenkning eller byttehandelen mellom makthavere og bønder, se f.eks. Bøgh 1988: 18–19; Holmsen 1976: 34. Se også Njåstads bidrag til dette nummer.

²² NgL I: 172–173. Om «motstandsbestemmelsen», se f.eks. Bagge 2005: 404–405, 409–410; Hallan 1976; Sandnes 1992; Sandnes 2006; Lunden 1976: 400–403; 1983: 212–213; Krag 1999; Krag 2002.

²³ NgL I: 173: *scal ör scera oc fara láta fylki öll innan. oc fara at honum oc drepe hann [...] hann alldregi koma i land apter.*

I hvor stor grad kongemakten og statsvekst var en ulempe (Lunden) eller fordel (eks. Seip) for bønder under selve borgerkrigstiden skal jeg la ligge. Jeg er i første rekke interessert i hvilke midler og strategier de hadde til rådighet for å unngå eller begrense undertrykkelse, det være seg systemisk eller midlertidig. Avgjørende i denne sammenhengen er bønders handlingsrom. Reinholdsson (1998: 262–263) viser at svenske bønders strategier endret seg med fremveksten av en ubestridt sentralmakt på 1500-tallet, da bønder sjeldnere deltok i allianser med stormenn og var i økende grad isolert og alene til å forsvare sine interesser.²⁴ Deres rom for handling ble altså redusert. De politiske og statsideologiske kontekstene for folkelige aksjoner og opprør i 1100- og 1200-tallets Norge var visstnok annerledes, men man kan også her tale om en reduksjon i bønders handlingsrom.

De intensive tronstridene på slutten av 1100-tallet ga bønder flere muligheter til å forme allianser med en konge i et forsøk på å unngå eller avkaste denne kongens mer undertrykkende rivaler. Det kan stemme at valget stod mellom to onder, men alliansebygging var likevel et mulig bidrag til å minske bønders lidelser. Jeg skal anvende *bondemotstand* for å beskrive konflikter som oppstod i forbindelse med slike allianser. Bønders angrep på en konge eller dens sysselmenn forstås dermed som en kamp mot fiender og okkupanter, som i videre ledd fremmet de politiske interessene av okkupantenes rivaler. Konflikter som oppstod i fraværet av forutgående allianser, der bønder forsvarte sine interesser innenfor et relativt begrenset handlingsrom, skal jeg tolke som *bondeopprør*. Slike konflikter kan i den forbindelse gi uttrykk for en viss statsutvikling siden handlingsrommet bestemmes av ett rådende politisk-administrativt øvrighetsorgan. Uten umiddelbare alternativer var bønder i utgangspunktet alene til å forhandle sine interesser vis-à-vis øvrigheten. Det kan imidlertid slås fast i utgangspunktet at ingen av de kjente tilfellene fra borgerkrigstiden oppstod i full politisk eller forvaltningsmessig isolasjon. I motsetning til Reinholdssons studie, hvor bønder gjorde «opprør» innenfor konteksten av den tidlige nytidens eneveldige stat, kan ingen av borgerkrigstidens konger sies å ha oppnådd uomstridt herredømme over Norges bønder.²⁵ Vold på det lokale nivået kan således tenke seg å ha banet vei for alliansebygging med nye og opportunistiske kongsemner, selv om den primære konflikten foregikk i en relativt begrenset politisk og forvaltningsmessig kontekst.

²⁴ Også i Norge på 1400-tallet deltok bønder i allianser med stormenn, særlig under perioder med relativt svak sentralmakt (Njåstad 2003: 144; Opsahl 2008).

²⁵ Op sit. n 18. Statens fullbyrdelse som en «politisk-administrativ organisasjon for norsk territorium» (Helle 2009: 598) skjedde i beste fall etter borgerkrigenes opphør under kong Magnus Lagabøte og hans etterkommere på slutten av 1200-tallet (Imsen 1990: 84–85). Også etter baglernes oppløsning i 1217 oppstod det en kamp om herredømme mellom kong Håkon og jarl Skule (1239/40) (Orning 1997).

Sverre og bondemotstand

Lunden (1976: 64) så i Sverre en slags folkelig erkefiende: «[*Sverris saga*] viser at Sverre selv ikke falt på den tanke å skjule at bondefolket var, og måtte være, til det ytterste fiendtlig». For denne kongen var både Vestlandet på tidlig 1180-tallet og Viken på 1190-tallet blant «de mer fiendtligsinnede landsdelene» (ibid.: 67) og ble derfor utsatt for den slags systematisk utbytting av den politiske «periferien» som skisseres overfor. Skattenivået under borgerkrigene var trolig høyere enn det som fastsettes i senere lovgiving, og må ha vært høyest i nylig okkuperte områder, dels i form av nye avgifter og bøter (Bagge 1986: 177).²⁶ I motsetning til senere bestemmelse, som ifølge Bagge (ibid.) bærer preg av kompromisser mellom konger og bønder, var kravene som Sverre og hans sysselmenn la på sognløene og vikværingene usedvanlige og illegitime. Spørsmålet er hvilke midler bønder hadde til rådighet for å unngå eller motstå dem.

Bønder handlet først ved å drepe kongens sysselmenn, noe som i sin tur ledet til større væpnede konfrontasjoner. Etter drapet i 1183 reiste Sverre med en krigsflåte og tvang sognløene til å akseptere en straff, og da disse senere nektet å betale, herjet og brente han deres gårder (*Sverris saga*, kap. 81–82). I 1200 samlet vikværingene seg i et koordinert og truende (men mislykket) felttog mot Sverres styrker i Oslo.²⁷ Isolert sett er det kanskje nærliggende å tolke konfliktene som «bondeopprør» etter vår definisjon, nemlig konflikter hvor bønder handlet alene for å forsvare sine interesser vis-à-vis øvrigheten. Problemet med en slik tolkning er for det første at Sverre og birkebeinerne var fra bøndenes perspektiv en fiendtlig og illegitim okkupasjonsmakt, og ikke en anerkjent øvrighetsinstans. *Sverris saga* gir riktignok inntrykk av at kongen

²⁶ I Sogn var «julegestebud» (*iola-veizlo*) (*Sverris saga*, kap. 79) som sysselmennene innkrevde en «usedvanlig utredsel» (Lunden 1976: 68). I Viken var det både bøter for bønders angivelige «landsforæderi» og leidangsskatten på «ett skippund mjøl og ett naut per leidangskar» (*hveriom liða scylldi gera man oc umfram pund oc nat*) (*Sverris saga*, kap. 162) som opprørte allmuen (Steinnes 1933: 116–117) Bull d.e. (1920: 51–52) påpekte at vikværingene hadde «meget lettere verneplikt til sjøs end alle de andre landsdelenes» ifølge senere lovgivning, samt mangelen på bevis for en gammel skipreideinndeling i Viken. Han konkluderte dermed at det enten ikke eksisterte en slik ordning, eller den ble ikke gjennomført. Lunden (1976: 68) hevder at skatten var det dobbelte av de sedvanerettslige nivåene.

²⁷ *Sverris saga*, kap. 163–165. I motsetning til konflikten i 1183, hvor bondeaksjonister samarbeidet med bymenn i Kaupang, støttet bymennene Sverre i 1200, trolig fordi de fryktet at bøndene ville plyndre byen (Lunden 1976: 81). Hærens angitte størrelse (ca. 60 000) er lite troverdig (Lunden 1976: 68; Orning 2008: 288), men østnorske bønder viste likevel «ei høgge militær motstandsevne», noe som ifølge Lunden (1983: 208) skyldtes at de betalte lavere avgifter (landskyld, tiender og kongsskatter). Bagge (1986: 183) mente at kongers evne til å pasifisere bønder lå i sjømakt (leidangen), noe som var ineffektivt i innlandsområder.

betraktet sogndølene og vikkværingene som ulydige undersåtter ved å fremstille hans herjing av Sogn som en straffeaksjon, og ved å anklage vikkværingene for «svikråd» (*svicræði*) og «landsforræderi» (*land-ráð*).²⁸ Men ifølge Orning (2008: 1–34, 260; 311–325) er dette del av sagaens ideologiske program som avvek vesentlig fra datidens reelle maktforhold, som i hovedsak handlet om kongers evne til å underkue bønder med vold og trusler. At det for bøndenes handlet om en kamp mot okkupanter, kommer frem når sagaen hevder at vikkværingene først nektet å gi seg for «hvis vi nå farer hjem og lar birkebeinerne få makten over oss, da vil vi aldri siden bære hodet fritt».²⁹ Også eden som sogndølene senere måtte avlegge etter slaget ved Fimreite i 1184 (se under), avslører bøndenes motvilje mot å akseptere Sverres autoritet: mange måtte «kysse hånden [til kongen] som de gjerne så var av».³⁰

For det andre hadde bøndene støtte utenfra. Både sogndølene og vikkværingene pleide forholdsvis gode eller i det minste utholdelige forhold til Sverres motstandere. *Sverris saga* hevder for eksempel at «hele allmuen samtykket i å ha [kong Magnus] til makt», og videre at han var «elsket av landsfolket og hadde mest støtte hos vikkværingene».³¹ Sagaen kan mistenkes for å overdrive bøndenes støtte av Sverres motstandere i et forsøk å fremme et bilde av kongen som en slags Davidfigur.³² Dette gjelder særlig bøndenes påståtte kjærlighet for kong Magnus, som Lunden (1976: 75–77) mente kunne opptre likeså undertrykkende overfor norske bønder. For sogndølenes vedkommende handlet det kanskje mindre om deres lojalitet til Magnus enn deres ønske å unngå skattebetalinger til to konger (ibid.: 76). Bagge (1996: 43–49) postulerer for eksempel at sogndølene nektet å betale Sverre den avtalte boten våren 1184, nettopp fordi de forventet Magnus og heklungenes gjenkomst fra eksil i Danmark (jf. Orning 2008: 276–277, 288). Deres allianse med Magnus ble også satt ut i praksis noen dager senere da de sluttet seg til denne kongen og utgjorde en stor kontingent i slaget mot Sverre ved Fimreite (*Sverris saga*, kap. 83–95). For vikkværingenes vedkommende synes de å ha sett et fordelaktig alternativ i baglerne,

²⁸ *Sverris saga*, kap. 162. Jf. Orning 2008: 261–263. Kong Magnus gjorde lignende da han i 1182 anklaget trøndere for «svik» (*suic*), og så krevde resterende leidang for perioden de underkastet seg Sverres makt (*Sverris saga*, kap. 65).

²⁹ *Sverris saga*, kap. 165: *ef ver forum heim vid suo buit ok liam Birkibeinum valld a oss. þa striukum ver all dri sidan frialst hofud.*

³⁰ *Sverris saga*, kap. 95: *kysir a þa hond er hann villdi giarna at af væri.*

³¹ *Sverris saga*, kap. 3, 98: *samþycki allrar alþyðo at hefja hann oc hallda til rikis ... hafði hann mest trast af Vicveriom.*

³² Sverre brukte motivet i sin selvprisende propagandakampanje: alle er imot ham, men han seier likevel (Lunden 1976: 65; Bagge 1993: 3-7, 9; idem 1996: 32-33, 47-48; Orning 2008: 117, 288).

som ifølge Lunden (1976: 79) var relativt kapitalsterke og mindre avhengige av bøndenes ressurser (jf. Arstad 1996: 70–73). Snart etter nederlaget i 1200 «tok bøndene vel imot [baglerne] og dannet et forbund med dem, som var deres vane».³³

Slike allianser var ikke forpliktende, og bønder kunne også aksjonere uten oppmuntring fra «høyere» instanser. I 1189 ble for eksempel Sigurd Brenner, en påstått sønn av kong Inge Krokrygg, drept av bønder i Viken fordi han og hans menn hadde «gjort meget ondt, drept folk og ranet noen og brent for andre».³⁴ Bøndenes selvforvar i dette tilfellet anskueliggjør «[f]olkets selvstendige initiativ» (Lunden 1976: 78–79). Sigurd var imidlertid en lettfelt trussel. For å unngå undertrykkelse fra mer formidable motspillere som Sverre, var bønder, til og med de relativt militært motstandsdyktige vikværingene, avhengige av hjelp.³⁵

Eksemplene viser at konger kunne dra nytte av bønders misnøye med usedvanlig høye krav, og kanskje tilby et forholdsvis utholdelig alternativ for å skaffe militærstøtte og fremme sine egne utfall mot rivaliserende makthavere. I et essay om tendenser i nordisk bondeuro i middelalderen påpekte Jørgen Würtz Sørensen (1988: 33) at kongers brudd på sedvaner skapte «muligheter for allianser med folk uten for landbefolkningen; folk der etter bøndernes mening var i stand til selv at kunne genoprette balansen mellom ydelse og modydelse eller folk, der kunne hjelpe bønderne til at få ydelsene nedbragt til det traditionelle niveau». Lunden (1983) derimot, var skeptisk til fordelene som bøndene kunne oppnå gjennom slike allianser, og var generelt tilbøyelig til å betrakte bønder som ofre for kongers undertrykkelse i middelalderen igjennom. I denne sammenhengen må vikværingenes angivelige appell til å leve «fritt» i 1200 relativiseres: ved å yte motstand mot én konge ble bønder riktignok utnyttet av en annen. Norge på 1100- og tidlig 1200-tallet var tross alt ikke et «demokratisk» samfunn.³⁶ Bønders allianser med Sverres motstandere i 1183 og 1200 er likevel et uttrykk for en viss politisk mobilitet, og i det minste en vilje til å forhandle og beskytte sine interesser overfor den verste av to onder.

³³ *Sverris saga*, kap. 166: *Tocu bøndr vel við þeim oc bundu saman sin vandræði.*

³⁴ *Sverris saga*, kap. 110: *gert þar mart illt. drepit menn en ræt suma oc brent fyrir sumum.*

³⁵ Op sit. n. 27. Vikværingene nektet senere å stevne med Sverre fordi «de stolte på at baglerne ville komme dem til hjelp» (*treystuz þeir a þat at Baglar myndu coma þeim til fulltings*) (*Sverris saga*, kap. 169) (Orning 2008: 277).

³⁶ Titlestads påstand om Norges «demokratiske» samfunnsforfatning i sagatiden har møtt motstand av bl.a. Orning, som hevder at dette er en høyst anakronistisk tolkning, se medie-debatten i *Klassekampen* (06.12.2016; 31.12.2016; 03.01.2017; 09.01.2017; 13.01.2017; 19.01.2017; 25.01.2017).

Birkebeinere, baglere og bondeopprør

De politiske rammene for konflikt i 1213 og 1217 var som nevnt annerledes. Som følge av forliket mellom birkebeinerne og baglerne i 1208, hersket partienes ledere over hvert sitt maktområde: baglerhøvding Filippus over Opplandene og Viken, og birkebeinerkonge Inge over de vest- og nordenfjelske fylkene. Helle (1974: 96) beskrev kongene som «fredssinnede» herskere som «holdt sine menn i tømme og hindret overgrep mot allmuen». Men denne stabiliteten bør ikke overdrives. Lunden (1976: 168) talte om «inkonsekvenser i bøndenes holdning»: Hadde de ufred, ville de ha fred, og hadde de fred, skapte de ufred. Spørsmålet er om bønders tvetydighet gjenspeiler interne eller eksterne spenninger, og om de handlet alene eller med støtte av ytre aktører.

Begge tilfellene kan sies å ha begynt som folkelige oppgjør med den rådende forvaltningen. Før konflikten i Trøndelag i 1213 pleide Inge gode forhold med trønderne, som helt klart fremmet hans tronfølge i 1204 og «svor ham alle troskap» til gjengjeld for hans løfte om å «holde dem alle ved landets lov». ³⁷ Inges forsømmelse i å forhindre sine sysselmenns hardnakkede skattekrav og fysiske mishandling i 1213 var et påfallende brudd på løftet, og ifølge Bagge (2005: 404–405) «gir episoden et inntrykk av det trønderske bondesamfunnet som passer godt med motstandsbestemmelsene i Frostatingsloven». ³⁸ Vanstyre var også den pådrivende faktoren i follungenes drap på sin sysselmann i 1217. Mens det er lite som tyder på at bøndene avviste baglernes styringsmakt og skattekrav som sådan, var Ragnvald en beryktet skikkelse hvis negative omdømme hos romerikingene svekket hans autoritet i den nye sysselen. Bagge (ibid.: 403) har imidlertid tolket follokonflikten som en «privat» affære i lys av at kong Håkon nektet å «ta hevn» over Ragnvald fordi hans «frender har vært min ætt imot» (*Håkonar saga*, kap. 70) – Jarl Skule, som var i slekt med Ragnvald, tok opp tråden og førte et ødeleggende straffetokt mot drapsmennene. ³⁹ Mens det «private» aspektet riktignok kan ses i kongens og jarlens reaksjon på angrepet, er det likevel vanskelig å fastslå et privat motiv. Slik det kommer frem i sagaen (ibid., kap. 35) var follungenes frykt for en undertrykkende forvalter, drivfjæren for mobilisering.

³⁷ *Boglunga sogur*, 28–29: *suor hannem alle huldskab ... holde dennem alle ved Lands Lougen.*

³⁸ Jf. Lunden 1983: 212–213. Bull d.e. (1920: 48) postulerte at trøndernes misnøye hang sammen med innføring av leidangsskatten som årlig utredsel.

³⁹ *Håkonar saga*, kap. 70: *hafa hans frændr niðrat níðrat míni ett.* Det kan påpekes at Ragnvald ble innsatt av baglerne, ikke av kong Håkon. Selv om avtalen fra 1217 gjorde den sistnevnte til baglernes nominelle overherre, var ikke sysselmannen en del av kongens hird, noe som kan forklare Håkons likegyldighet.

Slik sett gir voldsepisodene eksempler på «bondeopprør» i tråd med vår definisjon. Andre faktorer kan likevel ha utvidet bønderes handlingsrom. Ifølge *Boglunga saga* vrimlet rykter om at Inges medregent, jarl Håkon Galen, sammen med erkebiskopen, Tore Gudmundsson, hadde egget trønderne til handling i 1213 (*Boglunga sogur*, 125), og det var kun etter Håkons død at kongen, som oppholdt seg i Bergen, tvang trønderne til å akseptere nye sysselmenn samt leidangsskatten og andre ytelser som de hadde holdt tilbake (ibid., 127). I utgangspunktet gjorde også follungene opprør uten direkte å fremme interesse for et bestemt kongsemne eller en alliansepartner. Men omgående etter drapet dro den avdøde sysselmennens prest, Bene Skinnkniv, «øster på Marker og samlet seg der lid». ⁴⁰ De såkalte slittungene, som først støttet denne angivelige kongssønn, var fattige og eiendomsløse (Lunden 1976: 172), men trakk snart til seg «mange bønder i flokken og med dem bondesønner». ⁴¹

Man må likevel skille mellom bøndernes primære og sekundære handlingsstrategier. Jarlens angivelige innblanding kan ha forsinket forsoningen mellom Inge og hans bønder, men var etter alt å dømme sekundær til det som ellers handlet om en intern forvaltningstvist. Det er for eksempel ingenting som tyder på at bøndene støttet Håkons tronpretensjoner, eller at partene dannet noen militærallianse. ⁴² Det er i den forbindelse talende at Inge ikke straffet bøndene etter sin gjenkomst, noe som ifølge Bagge (2005: 405) vitner om hans «fredsomme karakter», samt hans vilje til å restituere et funksjonelt forhold til trønderne. Follungenes støtte av Bene og slittungene kan til en viss grad sammenlignes med de tidligere alliansene som ble dannet i motstanden mot kong Sverre. Hovedforskjellen er imidlertid at mens allianser dannet bakteppet for tidligere bondeopprør, var follungenes medvirkning i slittungereisingen snarere en følge av et opprør som bønder gjorde på eget initiativ.

Tilnærmingen mellom motstridende konger etter 1208 kan ha begrenset bøndernes handlingsrom. Dette kan, som Lunden (1976: 413–420) hevder, være en følge av kongers mer effektive bruk av sine militærstyrker til å underkue urolige elementer under sitt velde. Men det kan også hende at det rett og slett var færre eller mindre voldsomme konfrontasjoner mellom konger, og dermed færre realistiske kandidater for bøndene å forene seg med. Dette kan ses i hvordan konfliktene i 1213 og 1217 begynte, nemlig som bondeopprør uten åpenbar støtte fra andre tronpretendenter. Bønderes kamp mot vanstyre var i økende grad et internt anliggende.

⁴⁰ *Hákonar saga*, kap. 33: *for Benne austur aa Marker og safnadi sier þar lidi.*

⁴¹ *Hákonar saga*, kap. 33: *marger af bonndumm j flokkinn med þeim og bonndasonum.*

⁴² Bagge 2005: 399. Trøndernes angivelige samhandling med Håkon er ved første blick overraskende siden de uttrykkelig avviste hans krav på kongetittelen i 1204 (*Boglunga sogur*, 28–29).

Det betyr imidlertid ikke at den vanlige mann fra nå av stod alene i sine interesseforhandlinger overfor kongemakten. Bagge (2005: 404) påpeker at kongsemner og deres tilhengere fra nå av måtte «basere seg på ressursene i ett område», og at de ved å styre for hardt risikerte «at befolkningen gikk over til motstanderne eller gjorde opprør, noe motstanderne selvsagt kunne utnytte». Så lenge bønder var misfornøyd med den rådende forvaltningen, og så lenge kongers herredømme kunne bli utfordret av konkurrenter, til og med av marginale og «fantasifulle» pretendenter (Lunden 1976: 172), var det fortsatt mulig å endre bondeopprør til bondemotstand gjennom allianser.

Konklusjon

Den foregående diskusjonen understreker behovet for en nøyere differensiering av ulike former for konflikt mellom bønder, konger og kongelige sysselmenn under de norske borgerkrigene. I denne sammenheng kan vi hente noe inspirasjon fra forskning på bondeaksjonisme i senere perioder, hvor bønders kollektive handlingsmønstre kategoriseres for å lette en differensiert analyse av ulike konfliktepisoder. Mangelen på statlige strukturer og faste handlingsregler forhindrer imidlertid ukritisk overføring av disse termene og konseptene til studiet av konflikter på 1100- og tidlig 1200-tallet. I den førstatlige konteksten kan en likevel skille mellom bondemotstand, som artet seg i allianser med én konge mot en annen, og bondeopprør, hvor bøndene stort sett handlet alene i sine konfrontasjoner med øvrigheten.

Analyse av individuelle tilfeller viser at tidlige konflikter mellom bønder og konger artet seg som bondemotstand, hvor bønder tok et strategisk valg ved å alliere seg med én konge for å forhindre at de måtte underkaste seg et mindre fordelaktig alternativ. Senere, etter 1208, ser vi noen eksempler på bondeopprør, der bøndene handlet først i fravær av allianser med den rådende konges konkurrenter. Men også her kunne alliansebygging gjøre seg gjeldende. Selv om konfliktene begynte som et oppgjør med urimelige skattekrav og hardstyre, og uten åpenbare rikspolitiske motiver, var bøndene ikke motvillige til å slutte seg til nye alliansepartnere for å fremme sin sak. Forskjellen var bare at senere allianser kom i kjølvannet av og som reaksjoner på bondeopprør, og var ikke medvirkende faktorer i selve drapshandlingene.

Lunden (1983: 209) hevdet at norske bønder «i prinsippet [var] berre i stand til å lage kortsiktig, ad hoc 'uro' (riots), men t.d. ingen revolusjon ut frå meir langsiktige mål». Han kan ha rett i at bøndene manglet evnen til å «revolusjonere» politikken på egen hånd og derfor var avhengige av allianser for å fremme sine politiske agendaer over lengre tid eller ut over det lokale nivået. Men Lundens tilbøyelighet til å se bønder som ofre, kan også kritiseres ettersom den undervurderer deres aktive og av-

gjørende deltakelse i datidens politiske utvikling. Ifølge Helle (1974: 33–34; 1970: 25) og Bagge (1986: 189–190; 2010: 371–377) var bøndernes «funksjonelle forhold» til kongemakten basisen for statsvekst på 1100- og 1200-tallet, og selv om senere historikere som Jón Viðar Sigurðsson (1999: 153–156; 223) og Orning (2008) har vært skeptiske til slike statssentriske tilnærminger, er også de av den oppfatning at makt i høymiddelalderen ble bygget og båret nedenfra. I likhet med disse mener også jeg at Norges politiske utvikling under borgerkrigene til dels må tilskrives bøndernes aktive politiske medvirkning i lokale og rikspolitiske strider, både ved å smi allianser med konger i krigstider og å sensurere den rådende forvaltning i fredstider.

Bibliografi

KILDER

BQGLUNGA SÖGUR: Saga om birkebeinar og baglar, del II. Utg. Hallvard Magerøy. Oslo: Norsk Historisk Kjeldekrift-Institutt, 1988.

HÁKONAR SAGA Hákonarsonar, etter Sth. 8 fol., AM 325 VIII, 4° og AM 304,4°. Utg. Marina Mundt. Oslo: Norsk Historisk Kjeldekrift-Institutt, 1977.

KONGESPEILET. Overs. Anton Wilhelm Brøgger. Oslo: De norske Bokklubbene.

NGL = Norges gamle Love indtil 1387. I–V. Utg. Rudolf Keyser et al. Christiania, 1846–1895.

SVERRIS SAGA, etter cod. AM 327 4°. Utg. Gustav Indrebø. Kristiania: Den norske historiske kildekriftkommission, 1920.

LITTERATUR

ARSTAD, Knut. 1994. “Kongsemner og maktkonstellasjoner i innbyrdesstridens Norge 1157–1227”. Hovedoppgåve. Historisk institutt, Universitetet i Oslo.

BAGGE, Sverre. 1986. “Borgerkrig og statsutvikling i Norge i middelalderen”. *Historisk tidsskrift* 65: 145–197.

———. 1993. “Ideology and Propaganda in *Sverris saga*». *Arkiv för nordisk filologi* 108: 1–18.

———. 1996. *From Gang Leader to the Lord's Anointed. Kingship in Sverris Saga and Hákonar Saga Hákonarsonar*. Odense: University Press of Southern Denmark.

———. 1999. “The Structure of the Political Factions in the Internal Struggles of the Scandinavian Countries During the High Middle Ages”. *Scandinavian Journal of History* 24: 299–320.

———. 2000. “Innledende essay”. I Anton Wilhelm Brøgger (overs.), *Kongespeilet*, vii–xxi. Oslo: De norske Bokklubbene.

- . 2005. “Kirken, bøndene og motstandsretten i Norge i middelalderen”. *Historisk tidsskrift* 83: 385–410.
- . 2010. *From Viking Stronghold to Christian Kingdom. State Formation in Norway c. 950 to 1350*. Copenhagen: Museum Tusulanum.
- . 2015. “Borgerkrig og statsutvikling: Svar til Hans Jacob Orning”. *Historisk tidsskrift* 94: 91–110.
- BERCE, Yves-Marie. 1987. *Revolt and Revolution in early modern Europe. An essay on the history of political violence*. Overs. Joseph Bergin. Manchester: Manchester University Press.
- BLICKLE, Peter. 1998. *Der Bauernkrieg. Die Revolution des gemeinen Mannes*. München: C.H. Beck.
- BULL, Edvard d.e. 1920. *Leding. Militær- og finansforfatning i Norge i eldre tid*. Oslo: Steenske Forlag.
- . 1969 [1920]. “Borgerkrigene i Norge og Håkon Håkonssons kongstanke”. I Jarle Simensen og Andreas Holmsen (red.), *Norske historikere i utvalg, 2: Samfunnsmaktene brytes*, 24–37. Oslo: Universitetsforlaget.
- BØGH, Anders. 1988. “Om bondeoprør. Analyseskemaer, hypoteser og teorier”. I Anders Bøgh, Jørgen W. Sørensen & Lars Tvede-Jensen (red.), *Til kamp for friheden. Sociale Oprør i Nordisk Middelalder*, 10–30. Ålborg: Bogsmidjen.
- CEDERHOLM, Matthias. 2008. *De värjde sin sätt. Senmedeltida bondemotstånd i Skåne och Småland*. Doktorgradsavhandling. Lund: Historiska institutionen, Lunds universitet.
- GRAUS, František. 1975. “From resistance to revolt: The late medieval peasant wars in the context of social crisis”. *Journal of Peasant Studies* 3: 1–9.
- GROHSE, Ian Peter. 2017. “Nativism in Late Medieval Norway. Scrutinizing a theory”. *Scandinavian Journal of History* 42: 219–244.
- HALLAN, Nils. 1976. “Den trønderske motstandsretten”. *Historisk tidsskrift* 55: 195–203.
- HELLE, Knut. 1974. *Norge blir en stat 1130–1319*. Oslo: Universitetsforlaget.
- . 1970. “Tendenser i nyere norsk høymiddelalderforskning”. I Knut Helle, Narve Bjørge & Halvard Bjørkvik (red.), *Nytt fra norsk middelalder 2*, 1–45. Oslo: Cappelen.
- . 2009. “Den primitivistiske vendingen i norsk historisk middelalderforskning”. *Historisk tidsskrift* 88: 571–609.
- HILTON, Rodney. 1973. *Bond Men Made Free. Medieval Peasant Movements and the English Rising of 1381*. London og New York: Routledge.
- HOLMSEN, Andreas. 1976. *Nye Studier i gammel historie*. Oslo: Universitetsforlaget.

- . 1977 [1939]. *Norges historie fra de eldste tider til 1660*. Oslo: Universitetsforlaget.
- IMSEN, Steinar. 1990. "Bondemotstand og statsutvikling i Norge ca. 1300 til ca. 1700". *Heimen* 27: 79–95.
- JÓN VIÐAR SIGURÐSSON. 1999. *Norsk historie 800–1300*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- KOHT, Halvdan. 1921. "Kampen om makten i Noreg i sagatiden". I *Innhogg og utsyn i norsk historie*, 92–123. Kristiania: Aschehoug.
- . 1926. *Norsk bondereising. Fyrebuing til bondepolitikken*. Oslo: Aschehoug.
- KRAG, Claus. 1982. "Årmanden". *Historisk tidsskrift* 61: 105–125.
- . 1999. "Motstandsbestemmelsene i Frostatingsloven". *Forum Mediaevale* 1/2: 289–298.
- . 2002. "Hvordan kunne Frostatingslovens motstandsbestemmelser overleve?" *Forum Mediaevale* 5: 33–49.
- LUNDEN, Kåre. 1976. *Norge under Sverreätten*. Cappelen norgeshistorie 3. Oslo: Cappelen.
- . 1983 [1978]. "Det norske kongedømmet i høgmellomalderen (ca. 1150–1319)". I Claus Krag & Jørn Sandnes (red.), *Norske historikere i utvalg 6: Kongedømme, kirke, stat*, 202–213. Oslo, Bergen, Trondheim og Tromsø: Universitetsforlaget.
- MOSENG, Ole G., Erik OPSAHL, Gunnar I. PETERSEN & Erling SANDMO. 1999. *Norsk historie I: 750–1537*. Oslo: Tano Aschehoug.
- NJÅSTAD, Magne. 2003. *Grenser for makt. Konflikter og konfliktløsning mellom lokalsamfunn og øvrighet ca. 1300–1540*. Doktorgradsavhandling. Trondheim: Historisk institutt, NTNU.
- . 2006. "Formell og uformell makt". *Historisk tidsskrift* (svensk) 126: 625–462.
- OPSAHL, Erik. 2008. "Conflict and Alliance. The question of a national kingdom – political attitudes of Norwegian gentry and farmers in the Late Middle Ages". *Scandinavian Journal of History* 33: 161–182.
- ORNING, Hans Jacob. 1997. "Norsk statsdannelse i første halvdel av 1200-tallet". *Historisk tidsskrift* 76: 1–19.
- . 2008. *Unpredictability and Presence. Norwegian Kingship in the High Middle Ages*. Leiden: Brill.
- . 2014. "Borgerkrig og statsutvikling i Norge i middelalderen – en revurdering". *Historisk tidsskrift* 93: 193–216.
- . 2015. "Hvorfor vant kongene?" *Historisk tidsskrift* 94: 285–292.
- PAASCHE, Frederik. 1969a [1920]. "De norske borgerkriger". I Jarle Simensen & Andreas Holmsen (red.), *Norske historikere i utvalg 2: Samfunnsmaktene brytes*, 51–66. Oslo: Universitetsforlaget.

- . 1969b [1920]. “Sverres kongedømme”. I Jarle Simensen & Andreas Holmsen (red.), *Norske historikere i utvalg 2: Samfunnsmaktene brytes*, 327–349. Oslo: Universitetsforlaget.
- REINHOLDSSON, Peter. 1998. *Uppror eller resningar? Samhällsorganisation och konflikt i senmedeltidens Sverige*. Doktorgradsavhandling. Uppsala: Historiska institutionen, Uppsala universitet.
- RÖSENER, Werner. 2003. “Bauernaufstände, bäuerlicher Widerstand und Tradition im Spätmittelalter”. I Werner Rösener (red.), *Tradition und Erinnerung in Adels Herrschaft und bäuerlicher Gesellschaft*, 131–152. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- SANDNES, Jørn. 1989. “Norsk bondemotstand i hundreåret etter reformasjonen”. *Heimen* 26: 84–92.
- . 1992. “Slaget ved Stiklestad i lys av Frostatinglovens motstandsbestemmelser”. I Steinar Supphellen (red.), *Kongsmenn og krossmenn. Festskrift til Grethe Authén Blom*, 255–263. Trondheim: Tapir.
- . 2006. “Engi maðr skal atfór at oðrum gera. Noen merknader til motstandsbestemmelsene i Frostatingsloven”. *Historisk tidsskrift* 85: 289–298.
- SCHREINER, Johan. 1936. “Kongemakt og lendmenn i Norge i det 12. århundre”. *Scandia* 9: 161–203.
- SEIP, Jens Arup. 1969. “Problemer og metode i norsk middelalderforskning”. I Jarle Simensen og Andreas Holmsen (red.), *Norske historikere i utvalg. 2: Samfunnsmaktene brytes*, 123–174. Oslo: Universitetsforlaget.
- STEINNES, Asgaut. 1933. *Gamal skatteskipnad i Noreg II*. Oslo: Det Norske Videnskaps-Akademi.
- WÜRTZ SØRENSEN, Jørgen (1988). “Bøndernes oprørspraksis i nordisk middelalder”. I Anders Bøgh, Jørgen Würtz Sørensen & Lars Tvede-Jensen (red.), *Sociale Oprør i Nordisk Middelalder*, 31–45. Ålborg: Bogsmedjen.
- ÖSTERBERG, Eva. 1979. “Agrar-ekonomisk utveckling, ägostrukturer och sociala oroligheter i de nordiska länderna c:a 1350–1600”. *Scandia* 45: 171–204.

Ian Peter Grohse, PhD. Førsteamanuensis ved Institutt for arkeologi, historie, religionsvitenskap og teologi, UiT-Norges arktiske universitet. E-post: ian.p.grohse@uit.no

---